

О. В. ЧОРНА
(Ірпінь, Україна)

ПРИНЦИПИ СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ УКРАЇНСЬКИХ ПОДАТКОВИХ ТЕРМІНІВ

У статті проаналізовано погляди лінгвістів на сучасну природу терміна як особливого мовного знака, подано його засадничі характеристики. Схарактеризовано принципи системного підходу до вивчення податкової термінології.

Ключові слова: термін, термінологія, система, класифікація термінів, системний підхід.

Мова як засіб спілкування характеризується впорядкованістю елементів своєї структури. Системний характер її виявляється в тому, що різні мовні явища взаємопов'язані і функціонують як єдине ціле.

Перші спроби системного розгляду мовних явищ зроблені ще в XIX ст., проте принцип системності мови став основним для лінгвістики лише у XX ст., основи його були закладені В. В. Виноградовим. Сучасним системним дослідженням лексики передували різноманітні праці з теорії семантичних полів, основоположниками яких вважають Г. Іпсена та Й. Тріра.

У вивченні термінології системний підхід належить до основоположних. Ще Д. С. Лотте вказував на те, що “термінологія повинна бути не простою сукупністю слів, а системою слів чи словосполучень, певним чином між собою пов'язаних” [19, с. 73].

Системність у термінології “може бути встановлена як на основі екстралінгвальних факторів, тобто на рівні об'єктивної дійсності і на рівні понять, так і на основі аналізу внутрішньомовних факторів, тобто на рівні слів” [29, с. 66].

У нашому розумінні термінологія – це сукупність усіх позначень наукових і професійних понять певної галузі знань з їхніми відношеннями і взаємозв'язками та зв'язками з тією сферою знань, для позначення поняттєвих елементів якої вони були створені або вжиті. Будь-яка термінологічна система, як сукупність взаємопов'язаних слів і словосполучень перебуває під впливом і загальнолітературної лексики, і наукових понять. О. О. Реформатський із цього приводу зауважував: “Термінологія – це окреслена підсистема загальної лексичної системи певної мови і при цьому підсистема найосяжніша і вирахована” [22, с. 122]. Важко погодитися з тими лінгвістами, які вважають, що “термін перебуває за межами мовної системи .. і абсолютно недосяжний ніяким семантичним законом” [33, с. 165].

Якщо звести в одне ціле всі термінологічні дослідження, то мимоволі привертає увагу невизначеність та багатогранність основного поняття – “термін”. У широкому значенні його використовують для позначення будь-якого слова: від наукового терміна до народної назви або професіоналізму чи жаргонізму, зокрема: а) деякі групи лексики в діалектології [6; 7; 11]; б) окремі групи загальноповживаної лексики (терміни спорідненості, влади та ін.) [17; 32; 35];

в) лексика, пов'язана з професійною діяльністю людини, але яка не належить до науки і техніки [8; 27; 37]; г) тематичні групи, що характеризують діяльність та інтереси людини за межами професії (лексика спорту, мистецтва) [21; 23]; г) спеціальна лексика промислів і ремесел [5; 25; 34]; д) спеціальна лексика науки, техніки та сільського господарства [3; 10; 18; 31]; е) наукові терміни, тобто власне терміни [20; 26].

Таке невиправдано широке використання слова *термін* щодо різних об'єктів спричинює термінологічну плутанину. Незважаючи на зусилля лінгвістів (В. В. Виноградова, О. О. Реформатського, Г. О. Винокура, О. С. Ахманової, Б. М. Головіна та ін.) та власне термінологів (Д. С. Лотте, Е. Вюстера, Я. А. Климовицького), дати вичерпне визначення термінові поки не вдалося. З наявного розмаїття визначень варто виділити одну особливість, визнану всіма вченими без винятку – співвіднесеність терміна з поняттям певної галузі знань або діяльності. Що стосується інших ознак, які приписують термінам, – точність значення, однозначність, системність, відсутність синонімії тощо, – то вони лише бажані й відповідають вимогам до раціонально побудованої термінології.

Сформувавшись у надрах лінгвістики ХХ ст., термінознавство збагатилося низкою праць, у яких автори на теоретичному і практичному рівні намагалися розв'язати ключові проблеми: виділення терміна як особливого номінативного знака [2; 13; 19], випрацювання наукових основ уніфікування, кодифікування та стандартизування терміносистем [12; 16; 31], визначення специфічних особливостей семантики, морфології та словотворення як науково-технічної термінології загалом, так і окремих її терміносистем [9; 14; 22].

Зважаючи на різні підходи до визначення терміна, можна говорити про те, що на сучасному етапі він належить до суб'єктивно оцінюваних понять. Для практичних потреб у своїй роботі спиратимемося на визначення Г. О. Винокура, яке відбиває суттєві властивості поняття, хоча й не охоплює всі можливі типологічні різновиди термінів і не дає всіх його ознак: “термін – це не особливе слово, а лише слово в особливій функції, функції найменування спеціального поняття, назви спеціального предмета чи явища” [1, с. 86]. Отже, функція терміна – обслуговувати спеціальні сфери людської діяльності: науку, техніку, мистецтво, сільське господарство, називаючи конкретні й абстрактні предмети та явища, належні до цих галузей.

При визначенні термінологічності слова треба враховувати його здатність виконувати пізнавально-інформативні функції, пов'язані з фіксацією та збереженням наукових знань. Виконуючи нормативну денотативну функцію, термін слугує конкретизувальним найменуванням спеціальної реалії, відбиває її зміст відповідно до сучасного рівня знань. Виконуючи інтенціональну, сигніфікативну функцію, він перебуває в опозиції лише до іншого терміна і досить непрямо співвідноситься з іншими мовними знаками: вирішальну роль у розвитку терміна відіграє поняття, яке може бути йому (у зв'язку з розвитком наукових знань) нетотожне. Оскільки для термінотворення використовують мовні знаки і терміни існують відповідно до закономірностей природних мов, у терміні є всі тенденції мовного знака [15, с. 13].

Кожна терміносистема складається зі співвіднесених один з одним елементів – мовних одиниць (термінів). Тому доцільним є виділення базових (ядерних) термінів та похідних на основі спільності їхніх функцій – всі вони

служують для позначення спеціальних понять, проте, незважаючи на спільність функції, кожен термін системи відрізняється від інших її складників своїм матеріальним складом, що свідчить про неоднорідність елементів системи. Позначені термінами предмети та явища об'єктивної дійсності і поняття про них "взаємопов'язані і співвіднесені між собою різним чином, отже, і між мовними елементами на їхнє позначення теж повинні бути певні зв'язки, як екстра-, так і внутрішньолінгвістичні. Через поняття зв'язку конкретизується поняття цілісності терміносистеми, тобто такої її властивості, яка виникає в результаті взаємодії елементів системи, при цьому кожен елемент системи перебуває в залежності від свого місця і функції в цій системі" [29, с. 68].

Системна організація термінології ґрунтується на природі терміна як особливого мовного знака і на класифікації термінів відповідно до їхньої семантики і структури. Суто лінгвістичні засади класифікації – поділ термінів за граматичною структурою і за семантикою – дають можливість визначити підгрупи, розряди термінів у межах термінологічної системи сучасної української мови: предметні поняття, назви процесів, стани тощо.

Інші засади класифікації – фактор належності до підмови певної сфери обслуговування й опису діяльності в цих сферах – дають можливість виділити групи наукових термінів, серед яких є загальнонаукові терміни й такі, що відповідають окремим наукам, а також класи технічних, суспільно-політичних, юридичних та ін. термінів [15, с. 16].

Обидва напрями системної класифікації термінології важливі, оскільки перший дає можливість визначити термінологічну спроможність мовних знаків, їхню актуальну структуру, концептуальну цілісність і семантичну вмотивованість, допомагає на підставі об'єктивних критеріїв вичленувати терміни певного поняттєвого поля, а також їхню належність до різних сфер комунікації. Цей напрям лежить і в основі визначення нормативної ієрархії термінів для виявлення застаріло-традиційних спеціальних слів і перспективних утворень. На основі лексико-структурних критеріїв ведуться й системно обґрунтовані пошуки алгоритмів виділення термінів серед нетермінів. Один із таких алгоритмів запропонував Б. М. Головін: "якщо одиниця мови, що позначає родове поняття, термін, то всі одиниці мови, які позначають відповідне видове поняття, також терміни; термінами є і професійні, поняттєві дублети до терміна, якщо вони не становлять його розгорнутого визначення" [4, с. 62].

Семантико-структурні засади допомагають визначити оптимальний характер будови терміна, наприклад, його довжину, що актуально для складних номінативних одиниць.

Серед основних системних принципів необхідно виділити цілісність (залежність кожного елемента, властивості й відношення системи від його місця, функції всередині цілого); структурність (можливість опису системи через встановлення її структури; зумовленість поведінки системи поведінкою її окремих елементів і властивостями її структури); взаємозалежність системи й середовища (система формулює і виявляє свої властивості в процесі взаємодії з середовищем, будучи при цьому керівним активним компонентом взаємодії); ієрархічність (кожен компонент системи, своєю чергою, може розглядатися як система, а аналізована система є одним із компонентів ширшої системи); множинність опису будь-якої системи (зважаючи на принципову складність кожної

системи, її адекватне пізнання вимагає побудови великої кількості різних моделей, кожна з яких описує лише певний конкретний аспект системи) [29; 36].

Варто зазначити, що терміни можуть позначати як поняття загальні, або родові, так і видові. Співвіднесеність термінів на позначення родових і видових понять відповідає ще одній ознаці системи – ієрархічності, тобто підпорядкованість загальніших елементів менш загальним у системі. Проводячи системний аналіз термінів із лінгвістичного боку, важливо виявити зв'язки між елементами терміносистеми й описати її структуру (сукупність зв'язків і відношень між елементами мови).

З усіх перерахованих ознак терміносистеми найважче визначається поняття зв'язків. Мовні зв'язки термінів поділяємо на внутрішні і зовнішні. Поняття зовнішнього зв'язку включає зв'язок термінів конкретної терміносистеми із загальноновживаною лексикою та елементами інших терміносистем. Зв'язок із загальноновживаною лексикою виражається перш за все у використанні для побудови похідних термінів і терміносполучень слів нетермінологічного характеру. Такий зв'язок виявляється також і в однотипності слово-, формоутворень. Більшість термінів утворено за загальнономовними словотвірними моделями та за характерними для загальноновживаної лексики типами формотворення. Наприклад, іменник *податок* утворює форми так само, як і іменник *мороз*, від нього можна утворити прикметник *податковий*, як і від іменника *мороз* – *морозний*.

Зв'язки терміносистеми 'податок' з іншими терміносистемами можна поділити на 1) зв'язки з термінами конкретних розділів оподаткування: *податки земельні, податки транспортні* тощо; 2) зв'язки з термінами, вживаними лише в податковій сфері, але без конкретної співвіднесеності з терміносистемою якого-небудь розділу оподаткування: *збір, внесок, акциз, пошлина* тощо; 3) зв'язки з термінами, що обслуговують не лише податкову галузь, але й фінансову сферу взагалі й навіть економіку загалом: *відомість, декларація, обсяг застави, звітна документація* тощо.

Внутрішні зв'язки термінів можуть бути двох видів: парадигматичні й синтагматичні. *Парадигматичні* виражаються в наявності (хоча й небажаному) синонімічних рядів, явищ полісемії й антонімії, оскільки такі зв'язки, з одного боку, є найхарактернішими рисами лексико-семантичної парадигматики, а з іншого, – властиві й термінології.

Ще О. О. Реформатський зауважував, що "найпростіше специфічність термінологічної підсистеми показати на словотворенні" [28, с. 122], виділивши таким чином термінотвірні зв'язки, які бувають двох видів: словотвірні для термінів-слів та дериватологічні для термінів-словосполучень. На основі словотвірних і дериватологічних зв'язків у терміносистемі можуть бути побудовані моделі термінів з урахуванням аналогічних моделей загальноновживаної мови.

Морфологічні зв'язки вказують на належність терміна-слова та елементів термінологічного словосполучення до певного граматичного класу слів із притаманними йому парадигмами та граматичними категоріями.

Лексико-семантичні зв'язки виражають різноманітні види семантичних відношень між компонентами складених термінів. Тут варто виділяти логіко-семантичні зв'язки, які можуть бути визначені на основі співвіднесеності кожного компонента термінологічного словосполучення з певним логічним поняттям (предмет, ознака, процес тощо), з розглядом взаємодії цих понять у терміні,

та синтактико-семантичні зв'язки, наприклад, узгодження й атрибутивний зв'язок у словосполученні *акцизний збір*, об'єктний зв'язок у терміні *стягнення податку*, керування у терміні *показник прибутковості* тощо.

Предметно-логічні зв'язки у терміносистемі дають можливість виявити взаємовідношення між науковими поняттями певної галузі термінування. Як найпоширеніші типи предметно-логічних зв'язків можна назвати родо-видові відношення між термінами (*збір – акцизний збір*, *плата – плата орендна непередбачена*, *рента – земельна рента*), відношення цілого і часткового (*прибутковий податок – прибутковий податок з громадських організацій*, *прибутковий податок з підприємств*).

Оскільки терміни функціонують у мові не ізольовано, а в контексті, то вони мають валентність і дистрибуцію, що й складає поняття синтагматичних зв'язків. На думку М. І. Черемісіної, “у процесі термінологічних досліджень ми повинні прагнути до того, щоб послідовно розчленувати великі системи на дрібніші блоки, аж до елементарних, що об'єднують малі групи термінів і понять, і фіксувати структурні схеми таких блоків, типи і види зв'язків, що поєднують їхні елементи” [36, с. 372].

Системний підхід у термінології є найдоцільнішим і бажаним ще й тому, що терміносистеми різних мов порівнювати загалом доволі складно, зважаючи на мовні особливості кожної з них. Виділення ж підсистем і мікросистем значно спрощує й одночасно посилює проведення порівняльних досліджень. Застосування названих принципів системного аналізу термінів дозволяє виокремити всі типи зв'язків між термінами і їхніми складниками, а, отже, глибоко й усебічно проаналізувати й самі терміни.

Отже, вирішуючи практичні питання термінознавства, варто керуватися сучасним розумінням природи терміна, терміносистеми, відповідності термінологічних систем галузевим поняттям.

1. *Винокур Г. О.* Проблема культуры речи // Русский язык в национальной школе. – 1929. – № 5. – С. 85 – 87.
2. *Вюстер Е.* Международная стандартизация языка в технике. – М. – Л., 1935. – 302 с.
3. *Герд А. С.* Проблемы формирования научной терминологии (на материале русских научных названий рыб) : дис. ... д-ра филол. наук / Ленинградский гос. ун-т. – Л., 1968. – 1128 с.
4. *Головин Б. Н.* О некоторых доказательствах терминованности словосочетаний // Лексика, терминология, стили. – 1973. – Вып. 2. – С. 61 – 65.
5. *Гриджук О. Є.* Термінологічна лексика художньої різьби по дереву : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2001. – 229 с.
6. *Грозовська Н. А.* Термінологія весільного обряду середньонаддніпряньського регіону : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1998. – 206 с.
7. *Данилюк О. К.* Географічна термінологія Волині : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – К., 2000. – 222 с.
8. *Дмитрук М. В.* Формування української ветеринарної лексики : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімферополь, 2001. – 220 с.
9. *Дяков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б.* Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. – К. : Вид. дім “КМ Academia”, 2000. – 218 с.

10. Дячук Т. М. Українська соціально-економічна термінологія: становлення і кодифікація : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 260 с.
11. Иванова Ф. П., Булденко К. А. Наблюдения над семантической и словообразовательной структурой диалектных терминов // Учебные записки Хабаровского пед. ин-та. Серия русского языка. – Хабаровск, 1970. – Т. 29. – С. 183 – 191.
12. Канделаки Т. Л. Опыт разработки принципов упорядочения терминологии (конструирование словарей системного типа) // Современные проблемы русской терминологии. – М., 1986. – С. 124 – 140.
13. Капанадзе Л. А. О понятиях “термин” и “терминология” (на материале научно-технической терминологии) // Развитие лексики современного русского языка. – М. : Наука, 1965. – С. 75 – 85.
14. Кочан І. М. Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами у сучасній українській мові. – Л. : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 520 с.
15. Крижанівська А. В. Проблеми упорядкування термінологіки на сучасному етапі // Мовознавство. – 1984. – №1. – С. 12 – 19.
16. Крыжановская А. В. Сопоставительное исследование терминологии современного русского и украинского языков: Проблемы унификации и интеграции. – К. : Наук. думка, 1985. – 202 с.
17. Кузнецов А. М. Сопоставительный типологический анализ терминов родства в английском, датском, французском и испанском языках // Филологические науки. – 1970. – № 1. – С. 203 – 216.
18. Литвин О. Г. Становлення української машинобудівної термінології : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л., 2000. – 404 с.
19. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 158 с.
20. Миськевич Г. И. Некоторые наблюдения над новыми терминами // Исследования по русской терминологии. – М. : Наука, 1971. – С. 166 – 182.
21. Молдатаев Е. А. К проблематике спортивной терминологии // Актуальные проблемы лексикологии. – Новосибирск, 1969. – Вып. 2. – Ч. 2. – С. 121.
22. Наконечна Г. В. Соціально-психологічні аспекти термінотворення (на матеріалі української хімічної термінології) // Проблеми української науково-технічної термінології: Тези доп. 2-ї Міжнар. наук. конф. – Л. : Вид-во Держ. ун-ту “Львівська політехніка”, 1993. – С. 113 – 115.
23. Паночко М. Н. Українська спортивна лексика : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Київський держ. ун-т. – К., 1978. – 23 с.
24. Покровська О. А. Українська термінологія ринкових відносин : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Харківський держ. ун-т. – Х., 1996. – 24 с.
25. Попова Н. Е. О некоторых терминах рыбного промысла (на материале деловых документов Красноярского острога 17-18 вв.) // Материалы и исследования по русской диалектологии. – Красноярск, 1967. – С. 4 – 14.
26. Радченко О. І. Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2000. – 203 с.
27. Разумейко М. С. Педагогічна лексика української мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. – К., 1995. – 25 с.
28. Реформатский А. А. Термин как член лексической системы языка // Проблемы структурной лингвистики. – М. : Наука, 1968. – С. 103 – 123.
29. Сергеевнина В. М. Принципы системного анализа терминов // Термин и слово : Межвуз. сб. Горьковского ГУ. – Горький. – 1978. – Вып. 1 (7). – С. 65 – 74.
30. Симоненко Л. О. Біологічна термінологія: Формування та функціонування. – Умань : Софія, 2006. – 103 с.

31. *Симоненко Л. О.* Лінгвістичні проблеми унормування наукової термінології // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 21 – 25.
32. *Сірик С. В.* Назви доріг в українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1998. – 205 с.
33. *Толикина Е. Н.* О системном соотношении терминологического сочетания и фразеологической единицы // Проблемы фразеологии. – М.–Л. : Наука, 1964. – С. 165.
34. *Трубачев О. Н.* Ремесленная терминология в славянских языках (Этимология и опыт групповой реконструкции) : автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1965. – 42 с.
35. *Хайутин А. Д.* О некоторых единицах терминологической лексики (относящейся к структуре и осуществлению власти в государстве) в “Путешествии из Петербурга в Москву” Радищева // Труды СамГУ. – Самарканд, 1963. – Т.130. – С. 105 – 110.
36. *Черемисина М. И.* О системности терминов и понятий синтаксиса // Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики. – М. : Изд-во МГУ, 1971. – Ч. 2. – С. 371 – 376.
37. *Шкатова Л. А.* Являются ли терминами наименования лиц по профессии? // Вопросы современного русского литературного языка. – Челябинск, 1967. – Вип. 2. – С. 37 – 51.

O. V. Chorna

UKRAINIAN TAX TERMS: PRINCIPLES OF SYSTEM APPROACH

In this article the views of linguists to modern nature of a term as a special language sign are analysed and their fundamental features are given. The principles of system approach to the study of tax terminology are also characterized in this article.

К e y w o r d s : term, terminology, system, classification of terms, system approach.